

RENKANT LIETUVOS PAGONYBĖS ATSPINDŽIO DUŽENAS

ŠČAVINSKAS, Marius. *Kristus prieš Belialą*. T. II: *Lietuvių pagonybės dialektika Viduramžiais*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2024. – 580 p. ISBN 978-609-481-203-3

Dainius Elertas

Lietuvos jūrų muziejus

Egidijus Miltakis

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

 ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-0962-9775>

199

Klaipėdos universiteto tyrėjas Marius Ščavinskas, įsikinkęs teologijos, Viduramžių šaltiniotyros, folkloristikos jaučius, tęsia pradėtą medievistikos vagą. Laukas tik pradėtas arti, bet vienas pakraštys jau boluoja... Artojo patyrimą, gebėjimus ir darbštumą liudija ankstesni veikalai, kuriuose irgi nemažai atriekta krikščioniškųjų Viduramžių autorių pagonybės sampratai, visuomenių krikščionėjimo procesams¹.

Monografijoje nuosekliai analizuojama pagonybės sampratos dialektika Viduramžiais. Tam vedama teologinės minties takais iš vėlyvosios Antikos, tamsiųjų amžių iki brandžiųjų Viduramžių ar net Renesanso slenksčio. Ši prieiga padeda „patikrinti“ lietuvių pagonių amžininkų krikščionių regą ir „pažvelgti“ į apie juos rašiusiųjų pagonybės sampratą. Amžininkų kūrybinės sąmonės veidrodyje susiliejo buvusios tikrovės ir vaizduotės žaismo atspindžiai. Tai patvirtina kanonų teisės, poleminių, hagiografinių, pasaulietinės poezijos kūrinių ir kronikų analizė. Aiškėja, kad daugelis lietuvių ar kitų baltų pagonybei priskiriamų siužetų yra pasikartojantys stereotipai, perkelti šablonai ar standartizuoti topai. Jie netapo pagrindinių pasakojimų ašimi, o atliko autorių numatytą pagalbinę atpažįstamąją funkciją tekste. Pristatomo tyrimo pirmoji pusė susijusi su prūsų pagonybės vaizdinio nagrinėjimo vėlesniuose XV–XVI a. šaltiniuose rezultatais². M. Braueris ir M. Ščavinskas priartėjo prie šaltinių autorių kūrybinės virtuvės iš priešingų chronologinių perspektyvų, skirtinga metodologine

¹ ŠČAVINSKAS, Marius. *Kristus prieš Belialą*. T. I: *Lietuvių anapusinio pasaulio vaizdinių christianizacija Viduramžiais*. Klaipėda, 2021; ŠČAVINSKAS, Marius. *Kryžius ir kalavijas: krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*. Vilnius, 2012.

² BRAUER, Michael. *Die Entdeckung des ‚Heidentums‘ in Preußen: Die Prußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation* (Europa im Mittelalter – Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparativistik, 17). Berlin, 2011.

prieiga, analizuodami kitokį šaltinių kompleksą. Jų sąšauka verčia įsitempti nekritiškai naudojusiuosius istorinių šaltinių informaciją apie baltų pagonybę. Atsakingumo, kruopštaus tikrinimo, nuoseklumo, o ne laisvos interpretacijos dėžiuo iki šiol trūko baltų pagonybės tyrėjams.

Pirmojoje tyrimo dalyje sutelkiamas dėmesys į lietuvių anapusinio pasaulio vaizdinius ir jų christianizaciją. Remiantis rašytiniais ir sakytiniais šaltiniais atskleidžiamos tokių vaizdinių sąsajos, paralelės, kontekstas Antikos ir krikščioniškojoje pasaulėžiūroje. Tyrėjas panardina į gelmes (sielos perkėlimas ir kelionės), pakelia iš gelmių (apokatastazė), išsiveržia link dangaus (kopimas kalnu, kilimas ugnimi ir leidimasis vandenimis), vėl neria gelmėn (metempsichozė), patenka tarp dangaus ir požemio (sielos žemėje ir gyvieji numirėliai). Pagrindiniai dangaus, pragaro, žemiškosios sielų buveinės vaizdiniai Viduramžių autorių darbuose ir sielų kelionių tyrimas kviečia permąstyti senovės lietuviams priskiriamus ikikrikščioniškuosius vaizdinius ir padeda įvertinti krikščionybės įtaką bei kai kurių vaizdinių atsiradimo Lietuvoje aplinkybes³. Kartu padeda atpažinti krikščioniškojo rojaus sodo, skaistyklės ar pragaro atspindžius⁴.

Antrojoje tyrimo dalyje autorius nagrinėja pačios pagonybės vaizdinius ir jų krikščionėjimą Viduramžių (kontekstuose – Renesanso) rašytiniuose šaltiniuose. Iš teologinės minties aukštybių artėjama prie kronikininkų ar tautosakos rinkėjų užfiksuotų lietuviškų realijų. Šuoliai nuo bendrybių prie atskirybių ir atvirksčiai visada šiek tiek rizikingi. Priartėjus ir tostant keičiasi detalumas, mastelis, ryšių tarp dalių atpažįstamumas. Tyrimas pradedamas retai baltų pagonybės tyrimuose keliamu klausimu, – kaip krikščionys, rašę apie baltų pagoniškąsias religijas, apskritai suvokė pagonybę? Atsakymo ieškoma analizuojant dviem stambiais pjūviais. Pirmuoju pristatoma pagonybės sampratos dialektika. Pagonybės sampratos krikščionybėje raida apžvelgiama detalai, pradedant Šventuoju Raštu ir baigiant XV a. teologu Mikalojumi Kuziečiu (*Nicolaus Cusanus*, 1401–1464). Nuosekliai aptariami svarbiausi pagonybės sampratos raidos etapai, kas kiekvieno pasirinkto krikščionių autoriaus perimta iš anksčiau buvusios sampratos ir kas joje pakeista ar papildyta. Pasak M. Ščavinsko, krikščioniškosios pagonybės sampratos ištakos yra Šventasis Raštas, pagal kurį pagonybės esmė yra netikėjimas gyvuoju transcendentiniu Dievu, bet tikėjimas negyvais dievais – materialiais stabais, kūrinių garbinimas vietoje Kūrėjo. Toliau tekste autorius atskleidžia pagonybės sampratos Viduramžiais sąsajas su krikščioniškuoju neoaristotelizmu ir neoplatonizmu. Svarbiausi šių krypčių atstovai išlaikė Šventojo Rašto pagonybės sampratos esmę, prie jos priartėdami skirtingais būdais, formomis bei argumentais ir ją pildydami pagoniškosios dialektikos elementais (politeizmu,

³ ŠČAVINSKAS, M. *Kristus prieš Belialą*. T. I...

⁴ Negalime nepaminėti kitų svarbių šių fenomenų tyrimų: LE GOFF, Jacques. *Le dieu du Moyen Âge*. Paris, 2003; LE GOFF, Jacques. *Skaistyklės gimimas*. Vilnius, 2005; AL KALAK, Matteo. *Fuoco e fiamme. Storia e geografia dell'inferno*. Turino, 2024; ir kt.

stabmeldyste, gamtos reiškinių ir žmonių sudievinimu, pagonybės siejimu su nuodėme ir kt.).

Krikščionių autoriai, gyvenę šalia baltų pagonybės ir ją aprašę, nebuvo nutolę nuo Europoje vykstančių diskusijų apie pagonybės esmę ir turinį. Pagrindiniai apie baltų pagonybę rašę autoriai – Petras Dusburgietis (*Peter von Dusburg*, XIII a. – po 1326), Enėjas Silvijus Pikolominis (*Enea Silvio Piccolomini*, 1405–1464), Jonas Dlugošas (*Jan Długosz*, 1415–1480) ir Simonas Grunau (*Simon Grunau*, apie 1455 (1470) – 1529 (1530)) buvo dvasininkai, išsilavinę, išmanantys teologiją, Šventąjį Raštą ir jo interpretacijos tradiciją. Štai Petro Dusburgiečio kronikoje tyrinėtojai fiksuoja Jono Dunso Škoto (*Joannes Duns Scotus*, ~1265–1308) teologijos įtaką⁵. Šv. Paulių, kurio pagonybės sampratai monografijos autorius paskyrė nemažai dėmesio, sau pavyzdžiu laikė Simonas Grunau. Bažnyčios autoritetų svarstymų apie pagonybę pagrindu suformuotas universalios pagonybės vaizdinys, plačiai naudojamas visoje Europoje, tokią pat įtaką darė ir vietos autorių, dažniausiai neturėjusių daug tiesioginės informacijos apie baltų pagonių religinę gyvenseną, supratimui, įsivaizdavimui, kokia ta pagonybė turėtų būti.

Pasak autoriaus, pagonybės vaizdinys Viduramžiais buvo konstruojamas *interpretatio Christiana / Romana* literatūriniais modeliais. Tad galima manyti, kad tokie patys modeliai buvo naudojami ir apibūdinant mažai pažįstamą – net apie ją rašiusiems autoriams – baltų pagonybę (pagonybes). Šiai nuojautai patikrinti skiriamas kitas tyrimo etapas. Jame aptariama pagonybės sampratos taikymo praktika to meto hagiografiniuose šaltiniuose, kronikose, pasaulietinėje literatūroje. Tai padeda įsitikinti, kad pagonybės sampratą Viduramžiais lėmė priešprieša krikščionybei. Pagonybei dažnai buvo suteikiami universalūs bruožai, nurodomi „klaidingai“ pagonių interpretuojami tikėjimo atributai. Lokaliuose pagonybės apraiškose ieškomas ir randamas romėnų ar graikų atitikmuo. Įsibėgėjant kryžiaus žygiams ir rekonkistai, Europos pakraščių pagonims imti taikyti saracėnų stereotipai. XII–XV a. plintant žinioms apie šiaurinių šalių (frizų, saksų, skandinavų, slavų) christianizaciją, atpažįstami jų atgarsiai aprašomoje lietuvių pagonybėje. M. Ščavinskas sugretina Enėjo Silvijaus Pikolominio išplėtotą siužetą apie Jeronimo Prahiečio misijos metu aptiktą lietuvių garbintą kūjį su Sakso Gramatiko (*Saxo Grammaticus*, 1150–1220) trumpute „*Gesta Danorum*“ žinute apie sunaikintą švedų garbintą kūjį (p. 424–425). Antrasis tyrimo pjūvis skirtas patiems lietuvių pagonybės vaizdiniais ir jų christianizacijai. Pasitelkus pagonybės sampratos dialektiką Viduramžiais, pabandyta atrakinti vieno Dievo (Dievo senelio, Dievo kūrėjo ir nutolusio Dievo), gamtos „garbinimo“, pagonių ritualų vaizdinius. Vertingos XIX–XX a. romantizuotų pagonybės vaizdinių įtakos archeologinių-mitologinių

⁵ Apie šv. Augustino įtaką Vokiečių ordinui, Jono Dunso Škoto teologijos įtaką Petro Dusburgiečio kronikai žr. KWIATKOWSKI, Stefan. *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowieczna. Scholastyczne rozumienie prawa natury a etyczna i religijna świadomość Krzyżaków do około 1420 roku*. Toruń, 1998.

objektų interpretacijai XX–XXI a. atodangos (p. 437–449). M. Ščavinskas nagrinėja ir Viduramžių Lietuvos visuomenės tyrėjų mažai apčiuoptus amžininkų jausmus, emocijas, jauseną. Manome, kad atsietai tiriant pavienius atvejus dar laukia ilgas šios kintančios optikos derinimo, tikrinimo kelias. Lietuviškų realijų bei pagonybės sampratos krikščioniškosios dialektikos pažinimui netikėtų įžvalgų gali pasiūlyti artimesnių skandinavų, finų ir tolimesnių keltų šaltiniai⁶.

Atkreiptume dėmesį į M. Ščavinsko ir minėto M. Brauerio darbo užribyje laukiančias temas, tarp kurių tektų įvertinti Protorenesanso ir Renesanso intelektualų vietą aptariamoje pagonybės sampratos dialektikoje. Dalis jų gaivino hermetizmo, magijos, okultizmo, filosofinės pagonybės praktikas ar jas derino su krikščioniškuoju neoplatonizmu. Taip pat reiktų išanalizuoti tų pačių intelektualų puoselėjamą pagonybės sampratą. Šios negausios grupės atstovų (pvz., Georgius Gemistos Plethon, Marisilio Ficino, Giordano Bruno, Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim, Paracelsus – Philipus Aureolus Theoprastus von Hohenheim ir pan.) įtaka, indėlis ir domėjimasis „antikinę praeitį siekiančiais liaudies papročiais“ dažnai ignoruojami⁷. XV–XVII a. jie ir kiti lankėsi ne tik Vidurio Europos, bet ir Baltijos arealo šalyse. Kilę iš Vengrijos, Lenkijos, LDK asmenys mokėsi, svečiavosi, tvarkė kasdienius ar diplomatinis reikalus Ispanijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose, Vokietijoje, Italijoje⁸. Pasakojimai iš keistų šiaurės ar rytų žemyno pakraščių įsirėžė į Vakarų Europos kultūrinę atmintį, virto

⁶ P.vz., Petro Dusburgiečio pasakojimo apie kai kurių pagonių prūsų ypatingų santykių su žirgais supratimui, nagrinėjimui, interpretacijai gali padėti Rytinio ketvirčio islandų sagos „Hrafnkels saga Freysgoða“ informacija, jos perteikimas ar pan. 2025 m. sulaukėme Rasos Ruseckienės šios sagos vertimo iš senosios islandų kalbos į lietuvių kalbą – žr. Saga apie Hravnkelią Frėjo Godį. In *Islandijos sagos*. Sud. ir vert. Rasa RUSECKIENĖ. Vilnius, 2025, p. 93–123. Krikščionybės paveiktų ir tiesiogiai perimtų pomirtinio pasaulio vaizdinių palyginimui vertingų duomenų pateikta šv. Patriko skaistyklės Loch Derigo (Loch Dearg) ežero saloje Airijoje fenomeno tyrime – žr. KHARMAN, Dil'shat. *Chistilishche sviatogo Patrika i drugie legendy srednevekovoi Irlandii*. Moskva, 2000.

⁷ Apie 1450–1430 m. Mistroje veikusio Plethono (1360–1452) vadovaujamos intelektualų grupės bandymus gaivinti Antikos platonikų tradicijos pagonybės ir jos įtakos Florencijos intelektualų ratui tyrimus žr. MASAI, François. *Pléthon et le platonisme de Mistra*. Paris, 1956; MAKSELIENĖ, Simona. *Intelektualinis vėlyvosios Bizantijos gyvenimas*. Vilnius, 2007, p. 158–160, 168; SINIOSSOGLU, Niketas. *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*. New York, 2011; HLADKÝ, Vojtěch. *The Philosophy of Gemistos Plethon. Platonism in Late Byzantium, between Hellenism and Orthodoxy*. Farnham, Burlington, 2014. Magijos, liaudiškojo pamaldumo ir prietarų Viduramžiais sąsajų tyrimą žr. KIECKHEFER, Richard. *Magic in the Middle Ages*. Cambridge, 2014. XV–XVI a. magijos, okultizmo ir pan. nagrinėjimą žr. COULLANO, Ioan-Peter. *Éros et magie à la Renaissance 1484*. Paris, 1984; YATES, Frances A. *Lull & Bruno* (Selected Works of Frances Yates, 8). London, New York, 1982; YATES, Frances A. *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London, 1964. XVI–XVII a. alchemikų, magų ir okultistų veiklos Bohemijoje tyrimus žr. MARSCHALL, Peter. *The Theatre of the World: Alchemy, Astrology and Magic in Renaissance Prague*. London, 2006; MARSCHALL, Peter. *The Mercurial Emperor: The Magic Circle of Rudolf II in Renaissance Prague*. London, 2007.

⁸ Vienas svarbesnių autorių, iš kurių sėmėsi / semiasi lietuviškos pagonybės ir mitologijos rekonstruoti, yra Jonas Lasickis. Tačiau nedaugelis įvertino jo paties pažiūras, ryšius su prancūziška, itališka, šveicariška protestantų terpe ir pan. Platesniame šio asmens biografijos kontekste parašytas gerai žinomas traktatas „*De diis Samagitanim caeterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum*“ ir pateikti duomenys įgyja kitokį kontekstą. J. Lasickio biografijos ir kūrybos studiją žr. BARYCZ, Henryk. *Jan Łasicki. Studium z dziejów polskiej kultury naukowej XVI wieku*. Wrocław, 1973.

stereotipais⁹. Ar darė įtaką ir kiek tai paveikė to laiko autorius, rašiusius apie baltų kraštų pagonybę, jos apraiškas ir palikimą, iki šiol netyrinėta. XVI–XVII a. pagonybės sampratos dialektikos raida besivaržant krikščioniškoms konfesijoms irgi verta išsamiesnio tyrimo. Tuo metu pagonybė buvo atpažįstama konkuruojančioje konfesijoje, liaudies pamaldumo formose, kasdieniškuose papročiuose. Besiplečiantis geografinis akiratis, šio proceso metu įgyjama patirtis irgi galėjo turėti įtakos aptariamajai dialektikai¹⁰. XVI–XVII a. ją veikė gausi spausdinta demonologijos literatūra, kuri sulaukė gausėjančio skaitytojų būrio, skatino raganų procesus ir padidėjusį dėmesį neįprastai elgsenai¹¹. XV–XVII a. pagonybės sampratos dialektika – tai Viduramžių tradicijos permąstymas sparčiai besikeičiančioje socialinėje, kultūrinėje, politinėje, ūkinėje aplinkoje. Tuo metu Europoje ir Lietuvoje pagonybe vadinti jau kiti reiškiniai (papročiai, prietarai, kitaminčių veikla, liaudies pamaldumo praktikos ir pan.), o ne senoji religija. Krikščių apsuptyje sparčiai tirpstančių, degraduojančių pagonių bendruomenių likučių dar būta tik tarp klajojančių samių – lapių ar karelių¹². Tokia vėlyvoji pagonybės sampratos dialektika krikščionybėje pareikalautų ir kitų priegijų.

Šios monografijos abu tomai ilgam taps atrama arba užkardu vėlesniems baltų pagonybės, papročių, liaudiškojo pamaldumo tyrėjams. Suteikta galimybė pažvelgti Viduramžių šaltinių autorių akimis padės atskirti „grūdus nuo pelų“. Duoti instrumentai leis savarankiškai patikrinti autoriaus teiginius, rasti naujų įžvalgų, įžiebt mokslines diskusijas. Atliktas tyrimas dar kartą patvirtina europietišką lietuviškos kultūros pagrindą – persmelkiančias ar susipynusias krikščioniškas ir antikines šaknis. Mus pasiekiantiems ir veikiantiems praeities vaizdiniais jos turi įtakos.

Lieka pasidžiaugti Klaipėdos universitete sulaukus svaraus tarpdisciplininio medievistikos veikalo, o autoriui palinkėti – *abi tuam viam...*

⁹ Pvz., netikėtų XVI a. baltų ir skandinavų paralelių apie požiūrį į žalčius bei kitus reiškinius gali pasiūlyti: MAGNO, Olao. *Historia de gentibus septentrionalibus*. Romae, 1555.

¹⁰ Užtenka tarpusavyje palyginti vienalaikius jėzuitų pranešimus iš skirtingų Europos šalių ir Azijos, Amerikų, Afrikos. Paskui Žemaitijos, Vokietijos ar Italijos žemių valstiečių tikėjimo prilyginimas Indijos gyventojų prietarumui įgytų kitokią prasmę, nei skaitant tik vienos šalies misijų pranešimus. Apie XVI a. krikščionybės elementų įtraukimą į vietines Pietų ir Centrinės Amerikos čiabuvių apeigas bei kitokią sąveiką pranciškonų misijų metu žr. CERVANTES, Fernando. *Konkistadorai*. Vilnius, 2021, p. 228–253.

¹¹ LDK, Lenkijos karalystės, Prūsijos hercogystės teisminė medžiaga ir jos tyrimai patvirtina sąsajas su spausdintų demonologijos veikalų paplitimu bei vietos papročiais. Plačiau žr. *Raganų teismai Lietuvoje* (Lietuvos teisės istorijos šaltiniai, 11). Sud. Konstantinas JABLONSKIS, Jurgis JURGINIS. Vilnius, 1987; JURGINIS, Jurgis. *Raganų gaudymo šimtmetis*. Vilnius, 1984; WIJACZKA, Jacek. *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI–XVIII wieku*. Toruń, 2007; WIJACZKA, Jacek. *Magia i czary. Polowanie na czarownicę i czarowników w Prusach Książęcych w czasach wczesnonowożytnych*. Toruń, 2008; WIJACZKA, Jacek. *Kościół wobec czarów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku (na tle europejskim)*. Warszawa, 2016; WIJACZKA, Jacek. *Czarownicom żyć nie dopuścisz. Procesy o czary w Polsce w XVII–XVIII wieku*. Poznań, 2022.

¹² Vyskupas Mikaelis Agrikola (*Mikael Agricola*, 1508–1557) 1551 m. „Dauidin Psaltari“ pirmojoje pratarmėje pateikė karelių ir suomių dar gARBINTŲ smerkiamų dievybių sąrašą.